

RÓNAY LÁSZLÓ

A reformeszmék győzelme az irodalomban

A politikai küzdőtéren egyre elevebben és egyre szélesebb körben hatottak az új eszmék. Az irodalom a maga sajátos eszközrendszerével segítette ezek érvényre jutását. Közben meg is termékenyült általuk. Új költőeszmény ideálképe merült fel, amelyet a kortársak legműveltebbike, a teoretikusnak is kiváló Erdélyi János már a szabadságharc előtt körvonalazott, amikor annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a magyar líra kiszabadult az elvontság és a klasszikus minták követése által magára erőltetett „merevség” és „ünnepélyes nyugalom” béklyóiból, s személyesebb, az ő szavával: „mindennapibb” lett. Erdélyi azt is pompásan látta meg, hogy az új líra szakított a szó kultuszával, tehát félig-meddig a romantikával is, amikor a tárgyra összpontosította figyelmét. Ennek az új ideálnak győzelemre vivőjét méltán látta később, a szabadságharc után írt nagyszabású tanulmányában Petőfi Sándorban. Petőfi és nyomán Arany meghaladták a népiesség romantikus programját, amelyet legnagyobb kortársaik is inkább kötelező penzumként gyakoroltak, s ebben az új hangnemben Petőfi a hazafias líra olyan változatát teremtette meg, amely napjainkban is méltán népszerű az egész világon.

Petőfi Sándor

Egészen ritka költői tehetség volt. Az első olyan verse, amely Petőfi néven jelent meg 1842 telén (*Hazámban*), máris kiforrott remekmű. Amikor 1844-ben, alig 21 évesen két hónapot szüleinél tölthetett Dunavecscén, ezeknek az idilli napoknak olyan emlékeket állított, mint az *Egy estém otthon*, az *István öcsémhez*, és a *Szüelőim*, amelyek azóta is joggal szerepelnek a magyar líra legjobb műveit bemutató gyűjteményekben. Hallatlan előnye volt kortársaival szemben, hogy ő nem érdeklődött a népköltészet iránt, hanem ismerte a népdalokat, a nép költői természetét és ihletének menetét, témáit, érzéseit. Úgy szólaltatta meg a nép hangját, mint sajátját. Népdalai és népies helyzetdalai ezért lehettek a magyar népdalkincs szerves részei. Jellemző népszerűségükre, hogy *Alku* című dalát ismeretlen szerző további versszakokkal toldotta meg, így éneklük ma is. Nem tett ugyan jót neki — elsősorban személyiségének —, hogy kortársai tanácsára öltözködésében, viselkedésében is a dilettáns népköltőket kezdte mímelni. Kucsuját, fokosát „peleskei nótáriusnak” csúfolták. Petőfi azonban csattanós választ adott a gúnyolódóknak, akik persze alig várták, hogy kitessékeljék a fentebb

irodalomból: 1844-ben egész sereg mesteri tájleíró versett írt, melyekben a népiesség új kifejezési formáját találta meg s vitte tökélyre. Ezekben a műveiben fedezte fel kortársai számára is az Alföld lírai szépségét. A természettel, a tájjal való azonosulásnak az a készsége szólal meg bennük, amely csak annak az embernek lehet sajátja, akinek e táj otthona és hazája. A *Tisza*, a téli és nyári puszták látványa nem verset szülő alkalom volt számára, hanem az azonosulás megfogalmazásának természetes lehetősége, az otthonosságérzés kifejezésének egy-egy pontja. Olyan népréteg került így a magasabb költészetbe s általa az olvasók érdeklődésének középpontjába, melyet addig csak a líra mesterséges magaslatáról, kicsit csodálkozva illett szemlélni és megjeleníteni, mint különös természeti tüneményt. A végtelenség látszó táj, a tündéri délibáb, az éggel érintkező föld a korlátlan szabadság igézetét keltették a költőben.

Ha Csokonaival kapcsolatban elmondhattuk, hogy ösztönös költői tehetség volt, Petőfire méginkább érvényes e jellemzés. Egészen kivételes természetességgel verselt, mintha beszélt volna. A magyaros formát vitte teljes győzelemre, hiszen ebben a formában írt versei az élőbeszéd természetességével nyűgözték le olvasóit. Jambikus lejtésű költeményei is azt bizonyítják ámuló kortársainak, hogy a nyugat-európainak nevezett verslábak is belesimulnak a magyar nyelv hangsúlytörvényeibe, feltéve ha valaki olyan természetességgel kezeli őket, mint Petőfi tette. Erdélyi János nagyon bölcsen látta: Petőfi volt az, aki elunva a szabályosság és az iskoláság nyűgeit, „új elemet és ritmust” teremtett meg a magyar költészetben. Ez az új ritmus ott lüktet a *János vitéz*ben, az első sortól az utolsóig, s ez teszi oly hitelessé *A helység kalapácsa* paródiáját, amely azért igen fontos, mert a játékos külső voltaképp a hagyományok egyik rétegétől való elszakadás, pontosabban a velük való szakítás gesztusát rejti. Teljesen érthető, hogy a költészetet a fentebb érzelmek kifejezési alkalmának tekintő kritikusok döbbenetben olvasták és hevesen támadták Petőfi komikus eposzát, amelynek megírására Vahot Imre sarkallta a költőt, de maga is elborzadt profanizáló célzatától. Petőfi ugyanis az akkor oly fontosnak, küldetésesnek vélt eposzírói törekvések fölött mondott bírálatot azzal, hogy eposzt egy korcsmai verekedés meglehetősen hétköznapi eseményéről írt, s eposzi jelzői igencsak tenyeres-talpas hősök állandó tulajdonságait fejezik ki, s nem restellte a hexamert sem gúny tárgyává tenni!

A *János vitéz*ben aztán megmutatta, milyen is az igazi népi eposz, amely nem emberfeletti hősök magasztos érzéseit fejezi ki, s nem alkalmazkodik az évezredek költői közhelyekhez, hanem a mese szolgál anyagául, s az a szemléletmód mondanivalója lényege, mely a népmesékben fejeződött ki minden időben. Ezért fogadjuk el, hogy Kukorica Jancsi végül is János vitéz lesz, Tündérország királya, s Iluska oldalán örök boldogságra talál. Ebben a műben nincsenek erőltetett stílusfordulatok, hosszadalmasra csigázott harcleírások, hiszen a főhős önmagával, feldúlt lelkével vívja igazi harcát, s eközben egy-egy hőstette csak alkalmat szolgáltat arra, hogy még hűségesebben kötődjék elveszített szerelméhez. Sorában ki-ki a saját vágyait láthatta beteljesülni, s bár ez a folyamat már a mesevilág motívumai által hitelesül, minden további nélkül elfogadjuk, hogy a mesék egyszer beteljesedhetnek, s akad olyan ember, akinek boldogság jut osztályrészéül. Mindezt annyi könnyedséggel, oly megejtő szépséggel mondja el, amely e költeményt valóban páratlan jelenséggé tette irodalmunkban.

Azt hihetnénk, hogy egy ilyen találat után a nagyszerű kiteljesedés lírai folyamata következik. Ne feledjük azonban: Petőfi még csak 21 éves volt, ízlése

sem végképp kialakult. A romantika érzelmi hullámmása őt sem hagyta érintetlenül, s mint igazi költőtehetség, még rá is játszott keserű érzelmeire. Két, súlyos csalódást kifejező szerelmi ciklusa, a *Cipruslombok Etelka sírjáról* (1845) és a *Szerelmem gyöngyei* inkább tárgyitalan érzelmet fejeznek ki, érződik rajtuk a beleélés szándéka, anélkül, hogy a költő személyiségének igazi tartalmi lelkesítenék át a gyász képeit és érzésvilágát. Csak előadásmódjuk lejtését hatja át természetesség, képviláguk inkább mesterkéltné. A gyász elmúltát, az érzés túlcsigázott hevét búcsúztató sorokban villan fel csupán Petőfi képalkotásának utolérhetetlen természetessége.

Szerencsére Petőfi csak ideig-óráig engedte át magát mesterkéltné érzelmeinek. A *Felhők* rezignációját is hamar meghaladta, s a *Hóhér kötelének* prózai kezdeményeit sem folytatta. 23 évesen túllépett válságán és kibontakozott előbb a nemzeti költő, majd a forradalom tüzes szavú lírikusa.

A fejlődés első állomását még kicsit megbocsátó, ironikus versek jelzik, melyeknek legsikerültebb példája *A magyar nemes* és a halogatás jelképévé vált *Pató Pál úr*. Szatmári útján megtapasztalhatta azt a mentalitást, mely azóta is kísért: a lustaságot, közömbösséget, a majdcsak megleszünk valahogy kényelmességét, amely jogos indulatra lobbantotta.

Ezek mellett a meglehetősen lesújtó zsánerképek mellett a fiatalember megismerkedett kora bölcseleti eszméivel is. Ezek természetesen megfelelő közvetítéssel jutottak el hozzá, így gyújtották fel képzeletét. Nem volt filozófus költő, de nagyon lényegesnek érezte, hogy a költő megszólaltassa azokat az eszméket, amelyek megvalósulása révén a társadalom jobb irányba fordulhat. Az utópisták hatására ismerhetünk azokban az eszméiben, amelyek a jogegyenlőséget sürgetik. Petőfi volt jóformán az egyetlen lírikusa korának, aki számára a nép nem elvont fogalmat jelentett, hiszen utazásai során megismerkedett az ország állapotaival, és pontosan átlátta, milyen feszítő az ellentét a kizsákmányolt, tudati elmaradottságban élő jobbágytömegek és az egyre szűkülő, mind zártabb életmódot folytató, de anyagi biztonságban élő nemesi réteg között. Amikor az ő szájából hangzott el, „jogot a népnek!”, vagy az ő látomásai között jelent meg a jogegyenlőség és a javak igazságos elosztásának képe, a mögött kellő élményi fedezet, valós ismeretanyag, realitásérzék rejtett. Nem volt szüksége a bölcsélet támogatására, hogy az igazságosság a szabadság és az egyenlőség gondolatát állítsa lírája középpontjába.

Ugyanakkor teljesen újjávarázsolta a magyar szerelmi lírát is. Balassi és Csokonai szerelmi költészete szintén megragad az érzelm magas hőfokával, Petőfi azonban őket is meghaladja, amikor élményét magától értetődő természetességgel fejezi ki, a szerelmet ugyanis egyenlő emberek boldog és megvalósulásra méltó kapcsolatának tudta. Ciklusaiiban még érezni lehetett egyfajta érzelmességet, túlcsigázottságot, modorosságot. *A négyökrös szekér* majd a Júlia-versek viszont az érzés új minőségét fogalmazzák meg, s a költő szinte ösztönösen hibázott rá arra a hangra, amelyben az évődő szeretet, a tiszta, nemes érzelmek, az áhítat és a féltés harmonikus teljességükben jelenhettek meg. Egyik-másik ilyen versében a rezignáció is átszövi gondolatait. Mintha finom idegekkel megérezné a jövőt: a szerelmem hevítő képeit olykor a halál és az elmúlás zord pátosza ellenpontozza. Mindazonáltal akár a már említett *A négyökrös szekér*, akár a *Beszél a fákkal a bús őszi szél*, de kivált a *Szeptember végén* a világirodalom legszebb szerelmi versei közé tartoznak, mert bennük nemcsak a személyes érzés végleteinek teljessége fogalmazódott meg, hanem egy sorsvállaló magatartás tapaszt-

talatai is. Ezért egészen természetes, hogy szabadság és szerelem Petőfinél egy és ugyanaz: mindkettő a földi ember legnagyobb és meg nem tagadható célja, s boldogságát csak akkor mondhatja teljesnek, ha mindkettőt birtokolja.

Fontos érzelmi többletet hozott Petőfi lírájába Arany Jánossal való megismerkedése és barátsága. Az egyívású tehetségek kapcsolatán túl itt kétféle emberi magatartás ösztönös kibékülésének is tanúi lehetünk: a depresszióra hajló, örök-ké bizonytalan, visszahúzódó Arany és a lobogó Petőfi kiegyesítették egymást. A fiatalabbik végre megismerhette az igazi, önzetlen barátság érzését, melyet egyébkor csak ideig-óráig élhetett át, hiszen sok barátját elriasztotta türelmetlen, változókonny természetével, mások pedig irigykedve hidegültek el tőle tüneményesen fölvélő pályájának láttán, s igyekeztek csökkenteni is annak jelentőségét. Arany komoly bölcsességével, nyugalmával annak az embertípusnak megtestesítője volt, amelyet Petőfi ifjúságától jól ismert, s ráadásul kész volt követni költőtársát azon a lírai úton, amelyen olyan természetes lendülettel haladt egyre fölfelé.

Talán csak a forradalmár Petőfit nem értette eléggé. A lázító, a nemzetét felrázó és a király ellen fordító költőt, aki a március 15-i események legendás vezéralakja lett, a Hymnus, a Szózat ikerdarabjának alkotója a mozgósító *Nemzeti dallal*. Ő volt az első olyan költőnk, aki valóban nemzete nevében szólalt meg, mert a népet a nemzet-fogalom hordozójának tekintette, s csak ő lehetett képes arra, hogy a kicsit habozó értelmiségi ifjakat valóban talpra ugrassza, megrémítve vagy feldühítve a taktikázásban jobban bízó a harctól elborzadó politikusokat. Hogy — egyik versének címét kölcsönözve — „ismét magyar lett a magyar” s Európa tisztelete vagy éppen gyűlölete övezte, abban Petőfinek oroszlanrésze volt. A forradalom és a szabadságharc idején nőtt e magatartás jelképévé kérlelhetetlenül lázító és mozgósító soraival, s e csodált nép heroikus erőfeszítéseinek hű krónikása a harctéri versekben. Néhány évtizeddel korábban a romantikusok felkerekedtek és hosszú utazások után igyekeztek rátalálni arra a területre, ahol tehetnek valamit az emberiségért. Petőfinek megadatott, hogy karddal kezében saját szülőföldjén élje át és fogalmazza meg a nagyszerű érzést: mit jelent az emberiség élén állni s ha reménytelenül is, ha mindinkább kudarcra ítéltlen és magára hagyottan is, de küzdeni az emberiség legnemesebb eszményeinek becsületéért. Az *Apostolban* talán nem fejeződik ki ekkora hévvel e nagyszerű tudat. Annál inkább azokban a lírai remeklésekben, amelyekben a költő megfogalmazhatja népének Európa számára például szolgáló hősiességét:

*Előre hát, oh nemzetem, ne állj meg,
Hogy állnál meg pályád közepén?
Félutadon vagy, fölértél a hegyre,
S könnyű már annak, ki a völgybe mén.
Elő, elő a zászlóval kezében,
Egész Európa te utánad jó,
Te vagy, hazám, most a világ vezére...
Mi nagy szerep, milyen lelkesítő!
(Jött a halál)*

A Vízakna és Déva közötti háromnapos harcot, a Bem iránt érzett fiúi szeretetet pontosan, a krónikás hűségével elmondó költeményei, a költészet és sze-

relem elhivatottságát összekapcsoló végső művei, a búcsú fájdmát megfogalmazó elégikus lírai sóhajai azt mutatják, fölösleges azon meditálni, mi lett volna, ha tovább élhet. Ez a pálya így volt teljes, így lett példaadó. Sajnos az utókor nem a benne megmutatkozó teljességet értékelte, hanem jó magyar szokás szerint ellentétet konstruált Arany és Petőfi költői magatartása között. Szinte kötelező érvényű volt a választás: Petőfi vagy Arany. Mindenkor a maga ízlése és elhivatottsága szerint választott. Nagyon kevesen látták át, hogy e két költőóriás egymásnak szövetségese és kiegészítője volt s maradt. Általuk és műveikben újulhatott meg a magyar líra, ők vívták meg a költészet győzelmes forradalmát. A szabadságharc elbukott. A magyar költészetnek az idegen mintáktól való végleges elszakadásért, hangja megváltozásáért, természetessé tételéért vívott küzdelme azonban Petőfi és Arany vezérletével győzedelmeskedett.

Ha Petőfi világirodalmi rokonait keressük, mindenek előtt Puskin sorsa és költészete kínál analógiát. Kora és utókora őt is mintájának érezte, nagy német és francia lírikusok tisztelegtek emléke előtt, s legjobb verseit — szerencsére sokáig lehetne vitázni, melyek is azok — a világ minden jelentős nyelvére lefordították. Az önkényuralom nyomása idején mindenki a borongós Aranyban látta a nemzeti érzés kifejeződését. Ám mihelyt a magyar líra megújult a jelen század küszöbén, ismét Petőfi lett vezérsíllaga, Ady például tisztelete jeléül kötetbe rendezte forradalmi verseit, Babits Mihály pedig *Petőfi koszorúi* című versében illetéktelen kisajátítói ellen emelte fel szavát. Mai líránkban Juhász Ferenc költészetére és költői magatartására hatott erősen.

Arany János

Arany nem volt zseniális, korán érő és korán ellobbanó költő, mint Petőfi. Öreg szülők kései gyermeke: telve bizonytalanságérzéssel, folytonos félelemmel. Tulajdonképpen csak a szabadságharc előtti néhány esztendőben sikerült levetkőznie félszégességét, ekkor mintha őt is magával ragadta volna az az eufóriás várakozás, amely az egész országot — legalábbis annak jobbik részét — jellemezte. Az *elvesztett alkotmány* még csak amolyan hangpróba, de nagyon fontos mozzanata költészetének, hiszen ezzel írta ki magából szorongását, ennek írása közben érintette meg az alkotás gyönyörűsége, a sebesen gyártott hexameterek ritmusának lendítő ereje. S hasonló lendülettel írta — néhány harmadrangú romantikus elbeszéléssel körítve — a *Toldit* és *Toldi estjét*. Amikor e két zseniális eposzát elkészítette, megteremtve bennük a magyar népi mitológia reális elemekből szőtt változatát, amelyből hiányzott mindenfajta nagyszerűség, ám annál közelebb állt az egyszerű emberek gondolkodásához és érzésvilágához, nos, e boldog hónapokban nem is sejtette, milyen mázsás súlyt vett magára. A nemzet ugyanis később az eposz trilógiává történő kiteljesedését várta, sürgette tőle, ő pedig kétségbeesve próbálta áthidalni az általa szentnek érzett epikai hitel követelményét, amely abban a mondatban öltött testet, hogy Toldinak nem is lón asszonnyal tartós barátsága. De hogyan lehet megírni egy eposzi hős férfikorát szerelmi betétek nélkül? Minden valószínűség szerint többet vergődött ezen, mint amennyi idő alatt befejezte Toldi ifjúságának és öregkorának történetét.

A *Toldi* Petőfi *János vitéze* mellett — amely hatott is rá, noha Aranynak sikerült mindvégig a hihetőség szintjén tartani a cselekményt, s csak óvatosan adagolta abban a meseszerűséget — a legismertebb és legnépszerűbb magyar

eposz. Már fiatal korukban megismerik szövegét a gyerekek az iskolában, s a művel kapcsolatban megoldott feladataik szellemisége későbbi gondolkodásukat is áthatja, így aztán azt mondhatjuk: Arany János egyik legfontosabb tudatformálója a nemzetnek, megerősítve abban azt a tudatot, hogy a tiszta erkölcs előbb-utóbb elnyeri jutalmát, a gonoszság pedig büntetését. Am esztétikai szempontból is döntő ízlésformáló szerepe: nemzedékről nemzedékre tanulják meg sorait, s velük egy páratlanul mozgékony nyelvszemlélet elemeit. A mű képei, költői eszközei szolgálnak illusztrációs anyagul a líra formanyelvének elsajátításához. A IV. ének páratlanul szép allegóriája, az eposz nagyszerű hasonlatai beleépültek a nemzeti széptanba és tudatba. Igen fontos a műben jelentkező erkölcsi tudatformálás mikéntje. A szeretet, a hűség, az elesettek iránt tanúsított szolidaritás olyan tulajdonságai az egyszerű emberek életformáját tudatosan választó, de abból tehetsége és ereje révén kiemelkedő Miklósnak, amelyek ugyancsak példaszerűek és példái is lettek a következő generációknak.

A *Toldi estéjéből* már hiányoznak azok a lelki frissességet tanúsító költői vonások, amelyek a *Toldit* oly elevenné tették. A korábbi mű derűje itt elégikussá válik, az öreg, kicsúfolt, önmagában is kételkedő vitéz alakjában önéletrajzi elemekre ismerhetünk. Művészibb és tömörebb az eposz fölépítése, kivált gyönyörűek természeti képei és leírásai. Arany alkata szerint is akkor van igazán ott-hon, amikor az őszi vagy a téli tájat festi, a természet kihúnyó színeit, halálra készülődését. A mű befejezése, a haragja miatt elhunyt Miklós elvesztése fölötti fájdalmat kifejező sorok majd a magányos temetés, a sír és a lábánál álló Bence, amint alakját behavazza a tél: Arany kivételes leíró művészetének is páratlan remekei.

Ennek a két eposzának egységességét, erejét nem sikerült megismételnie. Nem véletlen, hogy nagyobb tervei gyakran torzóban maradtak. A *Buda halála* szebbnél szebb részletei nem alkotnak egységet, hiányzik mögülük az a szilárd költői terv és lendület, amely a *Toldit* hatotta át. A *Toldi szerelme* még inkább megsínyli az egység hiányát, meséje erőltetett, s ezt nem feledtetik a mesteri képek sem.

Arany lírájában kezdetben érezhető feszültséget okozott, hogy a nagy romantikus hagyományt igyekezett ötvözni Petőfi egyszerűségével és célra törésével. Kivált a szabadságharc bukása után, a nagykőrösi években maga is ráébredt szerepe feszültségére, apróbb lírai darabjaiból is kiolvashatjuk belső válságát, küzdelmét egy az alkatának inkább megfelelő lírai formanyelv megteremtéséért.

E válságos helyzet első megoldását a nagykőrösi balladák adták számára. Mindvégig lírai műfajnak tekintette a balladát, arra törekedett, hogy a benne kifejeződő tragikus elem mennél inkább hatása alá vonja az olvasó érzelmeit. A műfajjal már a szabadságharc előtt is kísérletezett, ekkori balladáit azért fontosak, mert hozzásegítették az érzelmek pontos, zárt megfogalmazásához, a szélsőségek és a terjengősség elkerüléséhez. Némelyikben a későbbi balladák mesterien ábrázolt tudathasadásos lelkiállapotú hőseinek előképeire ismerhetünk.

Még legtragikusabb balladáiban is uralkodó az a csevegő, elbeszélő hang, amelyet az olykor velük párhuzamosan művelt kispika alkotásaiban alkalmazott, érezhető kedvvel, belső azonosulással. 1854-ben egymás mellett született például *A fülemile* és *A bajusz* című humoros kiséposz, valamint balladairói művészetének egyik kiemelkedő remeke, az *Ágnes asszony*. A komoly, néha talán inkább komor alaptermészetű Arany szívesen készített mosolyra olvasóját, valószínűleg maga is orvosszerűl írta ezeket a vidám történeteket, hogy aztán a meghasonlott bűnös lélek mélységeibe szálljon.

Történelmi tárgyú balladáinak aktualizáló szándéka és érzelmeket mozdító megformálása szerencsésen találkozik a műfaj olyan kiemelkedő darabjaiban, mint *A walesi bárdok*, amely a költő szép hazafiúi önvallomása is; a *Török Bálint*-ban viszont nagyszerű alkalmat talált arra, hogy a magyar líra archaikus elemeit élessze újra. Formai vonatkozásban bravúrosak olyan darabjai, mint a *Pázmán lovag* és a *Both bajnok*. Kitűnő ismerője volt a régi magyar költészetnek, nem véletlen, hogy alapvetően fontos költészettörténeti tanulmányok egész sorát írta, ezért tudta a népiesség programját átértelmezni: az ő költészetében a népi nemcsak egy érzésvilág és szemlélet kifejezését jelenti, hanem annál többet: a nemzeti múlt korszerűsítését is. Ebben a törekvésben tudatosság vezette és nem nosztalgia. Ez az érzés majd költészetének utolsó nagy korszakában erősödik meg, amikor Pestre költözve újra meg újra hangot adott idegenségének. Őt is megérintette a század második felének divatos betegsége, a pesszimizmus. Divatos életérzés volt akkoriban a magány és a végzetre való kiszemeltség baljós tudata. A századvég költőinek kedvelt jelképe volt Ahasvérus, a bolygó zsidó alakja és sorsa. Arany is megírta *Az örök zsidó* című verset, amelyben a tömegben magára hagyott ember szomorú sóhaja a legjellemzőbb. Ám a korérzésre az is jellemző volt, hogy a pesszimizmus nem bizonyult végletesnek, Ádám akarata újra meg újra meghaladta Lucifer kételyeit *Az ember tragédiájában*, s Arany is nyomatékosan hangsúlyozta nem egyszer, hogy az ember öntudatra ébredve értelmesen kormányozhatja létét s legyőzheti az élet szorongató nehézségeit.

Sokszor emlegették méltatói utolsó nagy lírai korszakának az *Ószikék* elemzése kapcsán egyik korai epikus alkotásának, a *Bolond Istóknak* évődő, humoros hangját. Valóban: a bölcs, rezignált kedély remekei ezek a versek, de ott izzik bennük a *Bolond Istók* egy másik igen fontos eleme is: a „két tünemény”, az élet és a halál küzdelme. Halálközelséget sugallnak ezek a versek, nem reménytelenségükkel, hanem fájdalmas belenyugvásukkal, amely az öregség tudatából épp úgy fakad, mint abból a fölöslegesség-érzésből, amely az öreg Aranyt erősen jellemezte, s amelyen hangos rajongóinak lármája sem segíthetett. A kései években úgy érezte, megkésétt utóvédje egy már korszerűtlen költői magatartásnak és kifejezésmódnak, holott ekkor lírájában is maradandót, európai méretűt alkotott. Kétségtelen, hogy a kiegyezés utáni életforma, a gyors ütemű kapitalizálódás, a tehetségtelenek egyre nagyobb térhódítása kiábrándulást szült, de nemcsak Arany költészetében, hiszen *Az ember tragédiája* londoni színének vásári jelenete már előlegezte, hogy a megújuló életforma és életideál elveti a hagyományos erkölcsöket, s helyettük a mohóságot, a szerzés vágyát, a másik ember eltiprását kanonizálja.

Változott a világ filozófiai szemlélete is. Az ifjú nemzedék tagjai nemcsak Arany egyik vezérlő gondolatát támadták a lírai hitelességgel kapcsolatban, hanem azt is kifejtették, hogy minden csak anyag, a szellem sem egyéb, mint — itt Arany *Honnan és hová* című költeményének korjellemző ironikus sorait idézzük: „Agyvelő, vér és ideg / Összhatása, mely azonnal / Végetér, ha szétbomol / Agyvelő, vér és ideg”. Ebben a szemléletmódban vélték megtalálni azt a kapcsolódási pontot, mely az új európai gondolkodáshoz kötheti őket, s ezzel szemben fejtette ki rendkívüli határozottsággal az öreg költő azokat az ideálokat, melyek szinte kezdeteitől jellemezték a magyarság szemléletét.

Az *Ószikék*ben mindvégig uralkodik a szemlélődő jelleg. Az öregedő költő teljes mértékben átérezte, hogy amiért küzdött, az új generációk szemlélete szerint idejétmúlt, hiába szállt síkra elveinek védelmében Gyulai Pál, ő is inkább

nevetség tárgya volt. Elmúlt korábbi szenvedélyessége, helyét az egyszerű életigazságok kendőzetlen kimondásának vágya foglalta el. Nem véletlen, hogy ekkori balladái mélyen tragikusak, bár ezekben is felvillannak azok a témák, melyek az új irodalmat vonzották. A nagyváros bűnös forgatagának, ideálok nélküli életformájának kevés leleplezőbb rajzát ismerjük irodalmunkban, mint Arany *Hídavatás* című balladáját, melynek szereplői között a perdit, e sok változatban életre keltett jellemző századvégi figura is felbukkan.

Nem véletlen, hogy a város forgatagából épp a Margitszigetre menekült a költő, s az sem, hogy életének utolsó korszakában a természetábrázolásba rejtette erkölcsi állásfoglalását. Egy liget vagy a tölgyek adták számára azt a romlatlan közeget, amelyben még otthon érezhette magát, s felidézhetette azt az otthonosabb, békésebb, természetesebb erkölcsi világrendet, amelyben még érvényes volt a béke és a szeretet, s ember és ember, ember és környezete között létezett „átjárás”, megértés. *A lepke, A tölgyek alatt, a Vásárban* csendes de határozott vétőt mondanak az új világra, s miközben e változó világ költői a ligetet bohócokkal és mímesekkel népesítették be, Arany számára múlt és jelen egybezhövésének idilli lehetőségét adta (*Ének a pesti ligetről*).

Költői világa ekkor is, mint egész életében, eszményi világ volt. Mindig is tudta, hogy a rossz mélyen behatolt az ember természetébe, de amíg fiatal volt, olyan hősokeket teremtett, akik legyőzték a rosszat. Öregedve, megkeseredve emlékeit hívta társul, s beléjük lehelte fájdalmát.

Aranyak megadatott, hogy befussa a pályáját, s bizonyítsa kortársainak, hogy érdemes a lélek törvényei szerint élniük. Bizonytalan, kételkedő volt ő is, de nem annyira, mint Tompa Mihály, kinek tehetsége jóval szerényebb volt Petőfinél és az övéénél.

Gyulai Pál

A nemzeti klasszicizmus makacs utóvédje Gyulai Pál volt, harcos kritikáival újra meg újra bírálat tárgyává tette a mértéktől való eltávolodást. Ha kicsit előbb fejthette volna ki eszméit, ő lehetett volna a Petőfi-Arany nevével jelzett korszak szellemi irányítója. Így némiképp Don Quijote szerepében harcolt, mégis elvitatathatatlanok az érdemei az erkölcsi igény ébren tartásában.

Kritikai működésének és irodalmi elveinek sarkpontja Arany János tisztelete, elveinek kanonizálása. Költészetében vannak maradandó, egyéni hangú remeklései is, mint a méltán híres *Hadnagy uram* 1849-ből, az önkényuralom idején olykor hitelesen fejezte ki a nemzeti gyász szomorú hangulatát (*Szüreten*), s szépek magányosságát panaszoló öregkori lírájának meditatív hangjai is. Maradandó értéket regénye, az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* képvisel. Radnóthy Elek, a regény főhőse valaha liberális gondolkodású nemes, Világos után képtelen új életlehetőséget teremteni magának, mert a múltban, ábrándképei és vágyai között él. A régi erkölcsök elszánt bajnokának véli magát, s észre sem veszi, mint válik gögös, erőszakos, üresfejű hatalmaskodóvá, teljesen korszerűtlen jelenséggé. Az udvarház végül törvényszerűen jut az idegenek kezére. A cselekménynek természetesen jelképes értelme is van: azokat a nemeseket jeleníti meg kiváló jellemábrázolással, tragikomikus színezettel, akiről Petőfi is gyakran írt egyik lírai periódusában. Gyulai arra figyelmeztetett, hogy az illúziók által csak elveszhetünk, meg kell találni a józan önszemlélet és önbírálat

gesztusait, hogy a megváltozott életkörülmények között a nagyobb udvarház, a haza, ne juthasson idegenek birtokába.

Amit tragikus mélységgel sikerült megragadnia regényében, annak szinte ellenkezőjét hirdette mind megcsontosodottabb bírálatában. Arany példájából azt vonatkoztatta el, hogy az írónak figyelmesen kell szemlélődnie a valóságban, s az itt nyert anyagot kell művészi formába öntenie; vétkezik, aki fantáziájára, képzelmeire hagyatkozik. Jó érzékkel látta meg, hogy új társadalom alakul ki a kiegyezés után, s arra buzdította a kor íróit, hogy illúziók nélkül tárják fel a valóság természetét, s hitelesen ábrázolják a kiábrándító tényeket. Megfeledkezett azonban arról, hogy ez a társadalom már nem igényelte az ilyesfajta tükröt, szívesebben tekintett a Jókai vagy Mikszáth Kálmán által elébe tárta. (Az illúziótlan, túlságosan is csak az élet rossz oldalait hangsúlyozó irodalomfelfogás csődjét egyébként világosan mutatta a jobb sorsra érdemes *Tolnai Lajos* (1837—1902) csődje. Minél hitelesebben és eltökéltebben ábrázolta kora morális és emberi bűneit, annál jobban kiszorult az irodalmi életből, s megkeseredetten kellett végigszenvednie a magányt és a kivetettséget.)

Fontos kategóriája volt Gyulainak az eszményítés. De azok az eszmények, melyeket ő kora irodalmán számon kért, a múlt eszményei voltak, kora nem ismerte el őket a sajátjainak, s Gyulaira kicsit szánakozva tekintettek, mint egy régi erkölcsi magatartás utolsó gazdjára, aki regénye főalakjához hasonlóan képtelen a szellemi megújulásra. Gyulai makacsul megvalósított kritikai elveinek bírálatát is kiolvashatjuk a költő Zemplényi Árpád szavaiból: „A népen kívül egyéb is van Magyarországon... Nemcsak gatyás magyarok vannak s a magyar világnézet tovább terjed a nagydiófánál”. Gyulai Pál olyan korban hirdette az abszolút értékek elsőbbségét, amely fájdalmasan és drámaian élte át annak igazságát, hogy az életben sok minden a kortól és annak viszonyaitól függ. Sokkal racionálisabb és a kor szellemiségének megfelelően fejezte ki a költő magatartás paradigmáját László Fülöpnek ajánlott költeményében Kiss József:

*Hazudj! Hazudj! mert csak hazugságból
Táplálkozik, mi él és alkot itt:
Maradjon meg az igazság mesének,
Hazudva szép csak s túrhető az élet.*

Gyulai valóban magasztosabb igazságokat hirdetett, mint amilyenek kora igazságai voltak. De egyetlen kor sem szereti, ha lángpallossal vezérlik az igaz útra s közben illúzióitól is megfosztják. A „kicsi, mérges öregúr” pedig ezt tette.

Nem volt könnyebb sorsa és szerencsésebb fogadtatása a nemzeti klasszicizmust a liberalizmus elveivel beoltani szándékozó Kemény Zsigmondnak sem.

Kemény Zsigmond

Kemény Zsigmond kora talán legmélyebben szántó gondolatainak megfogalmazója volt, s részben éppen ennek köszönheti, hogy sosem értékelték jelentősége, súlya szerint. Igaz, Eötvös Józsefnek is csak romantikus elemekkel átszótt *A karthausija* ért meg több kiadást, nagy társadalombíró regényeit senki sem olvasta, Gyulai köznevetség tárgya volt, Jósika eltűnt a hazai irodalomból. Helyet-

tük a divatlapok írói uralkodtak pergő cselekményű, izgalmas, a lélekábrázolásban csak jelzésekre szorító alkotásaikkal. Elvszerűnek bizonyult a divatlapoknak az a törekvése, hogy a jelesebb írókat közönnnyel említették vagy üres bókokkal fizették ki. Kemény Zsigmond többször is megfogalmazta regényírói elveit, s eközben nem egyszer bírálta a korizlést károsan befolyásoló, a fantasztikumokat előtérbe helyező, csak az érzelmekre ható írásokat. „Ha éles elmével tanulmányozzuk történelmünket — írta —, ha társadalmi viszonyainknak jellemző vonásait jól felfogjuk, s ha a fantázia ábrándképei helyett az életet adjuk plasztikai kézzel vissza, akkor nekünk gazdag és önálló regényirodalmunk lehet.” Ezeket az elveket azonban jóformán csak ő valósította meg, hiszen Eötvös 1848 után alig írt valamirevaló regényt, Jókai pedig nagyon is becsülte a fantázia ábrándképeit.

A forradalom előtt írt *Gyulai Pál* már sokat sejtet későbbi nagy regényeinek tragikus alaphangjából és szemléletéből is. A végzet kikerülhetetlenségét ábrázolja e már-már zord műben, amelynek megírása módja némiképp kusza. Az a fájdalmas igazság, hogy az erkölcsileg hallatlanul emelkedett, esztétikailag kiművelt, tudatosan író Kemény stílusa mindvégig megőrzött egyfajta vontatottságot és nehézkességet, amely szintén akadálya volt befogadásának. Az 1855 és 57 között született *Özvegy és leányában* mintha első regényének tematikáját igyekezett volna folytatni. Rögeszmés főhőse, Tarnóczyné birtoka gyarapításának megszállottja, s különböző tragikus félreértések után el is éri, hogy a regény tisztultabb hőseinek életét megrontsa a tragikus végzet.

Talán még többet árul el tragikumszemléletéről és történelmi elveiről *A rajongókban*. Már a cím is jelképes: Kemény szerint a rajongás olyan életállapot, amely nem engedi, hogy kapcsolatot találjunk az élet realitásával, így szükségképpen magában hordja a tragikus elemet, a büntetés esélyét. A regény I. Rákóczi György korában játszódik. Hallatlanul érdekes erkölcsi kérdés áll a középpontjában, amelyet az egyik főalak, Pécsi így önt szavakba: „El volt tévesztve egész életünk”. A felismerés egyben jelzi Pécsi tragikus vétségét is, a tette való képzelenséget, a passzivitást. Hiába a jószándék, a lélek tisztasága, ha a nemzet fenyegetettsége idején nem párosul tetterővel és józan belátással, éppoly romboló lehet, mint a Kassai „korlátnokból”, a regény másik fontos alakjából áradó gonoszság. Kemény szerint egyként fontos az erkölcsi emelkedettség és a józanosság, a kettő csak együtt alkalmas arra, hogy nemzetek vagy egyének sorsát kilendítse a tragikus kényszerpályáról. Kemény rendkívül gazdag jellemábrázoló tehetsége talán ebben a regényében bontakozik ki a legteljesebben, a művet jól jellemzett alakok népesítik be, akik azonban valamennyien egy baljós, fenyegetett életforma eljegyzettjei.

Kemény Zsigmond nemzedékének egyik legtávlatosabb gondolkodója és legnagyobb szelleme volt. Eszméit leginkább *Zord idők* című regényéből ismerhetjük meg. A regény cselekménye Izabella királynő korában játszódik, de azok a történelmi alternatívák, amelyek ott és akkor vetődtek föl, kísértetiesen érvényesek voltak az 1861 utáni időszakra is, amikor rövid nemzeti nekibuzdulás után az önkényuralom nyomása ismét erősebbé vált.

Az író alapeszméje józan történelmi tapasztalatokból táplálkozott: a magyarság képtelen önerejéből elérni függetlenségét, hiszen a nagyhatalmak közé van beékelődve. Akár Werbőczy, akár Martinuzzi György próbálkozik is a török vagy német szövetség révén az országrész megmentésével, tragikus vétséget követnek el. A magyar függetlenségnek nincs reális esélye — tanítja az író —, egyetlen kiutunk maradt: az Ausztriával való békés kiegyezés. A politikusnak,

akinek az a kötelessége, hogy megpróbálja irányítani a történelmet, szükségszerűen pragmatikusan kell gondolkodnia. Kemény is csak ilyen szempontok alapján rajzolhatja meg a jövő perspektíváját. Őt sem lelkesíti a kiegyezés, ő is látja annak korlátait. Am a megmaradásért újra meg újra vállalni kellett és a jelenben is vállalni kell a kisebb-nagyobb megalkuvásokat, mert ez a „nemzetiség”, azaz a nemzet érdeke, s ezt az érdeket kell vezérelvűvé tenni, mert ugyanolyan sorsszerű, mint a végzet, mely az egyének sorsát teszi tragikussá.

Kemény álláspontja szerint — ezt képviseli a regényben Frangepán — nincs értelme a kockázatos politikai cselekvéseknek, a diplomáciai ügyeskedéseknek, mert a kis népek játékszerek a nagyhatalmak kezében. Ebben a tudatban kell irányítani a politikát, a folytonosan leselkedő tragédiára figyelve, elfogadva a pillanatnyi kényszereket azért, hogy a nemzet megmaradhasson. Meg kell alkudnunk — mondja Kemény bölcsen és nyilván rendkívül népszerűtlenül, mert csak új és új megalkuvások révén tehetjük biztonságossá jövőnket.

A regénynek talán Martinuzzi György a legérdekesebb alakja, már csak azért is, mert róla és politikájáról Kemény nagy regényíró kortársa, Jókai is ítéletet mondott egyik regényében a *Fráter György*-ben. Jókai szemében Martinuzzi volt a megmaradás igazi kulcsfigurája, ő volt a romantikus ábrándozó, igazi Jókai hős, aki a végzettel is szembezállt. Kemény sokkal élesebb és történetibb ítéletet mond ravasz törekvései fölött, megmutatja, hogyan veszíti el szövetségeseit, s mint lesz játszmáinak áldozata az egész ország.

Mindez még természetesen nem avatná maradandó értékű regénnyé a *Zord idők*-et, inkább csak tanmesévé, amelyben az író politikai és erkölcsi receptet ad kora számára és eleve felmenti azokat, akik a kiegyezést szorgalmazták. Am a regénynek szilárd váza és érdekes cselekménye is van azáltal, hogy a középpontjába két érdekes alakot, Barnabást és Elemért állítja. Előbbi is Kemény korának gyermeke, benne az anyagelvűség romboló hatását mutatja, Elemér pedig kifejezetten romantikus lángolású „rajongó” hős, aki szükségszerűen lesz Barnabás áldozata. Az anyagelvűség tönkre teszi az illúziókat — vallja Kemény — és lehetetlenné a civilizálódást, ha azt nem józan, racionális, történeti szemlélet alapján próbáljuk megvalósítani, de a „rajongás” is önmagában hordja végzetét.

Kemény Zsigmond volt annak az emelkedett erkölcsi szellemiségnek utolsó mohikánja, mely a reformkor kezdetétől járta át a magyar gondolkodást, irodalmat, s amely Arany Jánosban tetőzött. Makacsul hangoztatta azt az esztétikai meggyőződését, hogy a prózának, ha már szakít a hagyományokkal, valaminő „rezultátumot” mégis nyújtania kell, „melyet világnézetnek, vagy bölcselmi eszmének, vagy a társadalom feletti kritikának, vagy a létező viszonyok művészi utánképzésének, vagy korrajznak, vagy egy még meg nem oldott erkölcsi és állami problémának, vagy egy szenvedély még jól ki nem lesett mozzanatának, vagy egy révpартnak, melybe a hányatott emberiség siet, egy tengernek, melyen küzdünk, egy csendhelynek, melyet a küzdés eredményeiért odahagynánk... jövőnek, jelennek, múltnak nevezhessünk.” A magyar irodalom új irányjai azonban nem kértek e nemesen emelkedett erkölcsi szemléletből, illetve aki megvalósításukon fáradozott — mint a költő Vajda János vagy a regényíró Jókai Mór —, azt vagy indulata vakította el, vagy fantáziájának szabad csapongása készítette arra, hogy szakítson ezzel az alapjában véve kiábrándítóan józan történet szemlélettel, mely folyvást a nemzet perspektíváját tekintette mércének, nem az egyénét, aki ennek az új korszaknak főszereplője lesz.